

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ” -
БЛАГОЕВГРАД
ФАКУЛТЕТ ПО ИЗКУСТВАТА
КАТЕДРА „МУЗИКА”**

Милко Валентинов Бошнаков

**БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРНОПЕВЧЕСКА ТРАДИЦИЯ В
ДОЛЕН И САТОВЧА
*/характеристика и особености на изпълнителския стил/***

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна
степен „доктор”
по професионално направление 8.3. *Музикално и танцово изкуство*,
докторска програма
Теория и практика на изпълнителското изкуство

**Научен ръководител:
проф. д. н. Румен Потеров**

**Благоевград
2020**

Дисертационният труд е обсъден на заседание на Катедра „Музика“, проведено на 17.12.2019 година и предложен за публична защита.

Дисертацията съдържа увод, три глави, заключение и шест приложения. Разработена е в общ обем от 286 страници /с приложенията/, от които основният текст е 177 страници. Библиографията е описана на 8 страници и наброява 90 източници. Приложенията са представени в 101 страници.

Публичната защита ще се състои на 31.03.2020 г. от 11 ч. в 114 зала на открито заседание. Материалите по защитата са публично достъпни в Катедра „Музика“ и са публикувани на уебсайта на Югозападен университет „Неофит Рилски“.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	4
------------	---

ПЪРВА ГЛАВА. ПИРИНСКА ФОЛКЛОРНА ОБЛАСТ - ГОЦЕДЕЛЧЕВСКИ РАЙОН..... 9

1.1. Географски граници на областта и обособени музикалнофолклорни райони.	9
1.1.1. Географски граници на Пиринска фолклорна област.	9
1.1.2. Обособени музикалнофолклорни райони.	9
1.2. Миграционни процеси и влияние върху традиционната фолклорна култура..	10
1.2.1. Исторически събития повлияли миграционните процеси.	10
1.2.2. Посоки на взаимодействие между местния и привнесен фолклор.	10
1.3. Гоцеделчевски музикалнофолклорен район – подрайони и характерни гнезда.....	12
1.4. Долен и Сатовча.....	12

ВТОРА ГЛАВА. БЪЛГАРСКАТА МУЗИКАЛНОФОЛКЛОРНА ТРАДИЦИЯ В ДОЛЕН И САТОВЧА. 12

2.1. Музикалнофолклорната традиция в проучванията на българските изследователи.	12
2.2. Традиционна вокална музика.	13
2.2.1. Връзка с всекидневния труд, обичаите и празниците.	14
2.2.2. Организация и специфика на многогласното пеене. Песните „на високо“.	15
2.3. Проучване и систематизиране на неизследван изворен песенен материал.	16

2.3.1. Методи на теренното изследване.	16
2.3.2. Дешифриране и систематизация.	17

ТРЕТА ГЛАВА. ПЕСЕННИЯТ ФОЛКЛОР НА ДОЛЕН И САТОВЧА - НА СЦЕНАТА – ТРАДИЦИИ И ПРИЕМСТВЕНОСТ..... 22

3.1. Групите за изворен фолклор в дейността им по съхраняването и популяризирането на певческата традиция.....	22
3.1.1. Певчески групи в Сатовча.....	22
3.1.2. Певчески групи в Долен.....	23
3.2. Традиционната песен от Долен и Сатовча в репертоара на ансамбъл „Пирин“ – от локалното към глобалното	23
3.2.1. Хорови обработки.....	23
3.2.2. Солови песни	24
3.3. Неврокопски ансамбъл за народни песни и танци „Яне Сандански“ като транслатор на традицията в общото културно пространство.....	24
3.3.1. Песенното наследство от Долен и Сатовча в репертоара на ансамбъла. Изпълнители.	25
3.3.2. Популяризиране на песенната традиция от Долен и Сатовча чрез концертната и звукозаписна дейност на ансамбъла.	25

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ 26

ПРИНОСИ. 31

ПУБЛИКАЦИИ. 32

УВОД

Традиционното народно пеене в България, едногласно или многогласно, колективно или индивидуално, смесено /вокално-инструментално/ или изцяло вокално /без съпровод/, женско, мъжко или смесено, паралелно със структурните особености на песента, функционалната характеристика на отделните гласове и специфични особености на изпълнителската традиция, определят песенното своеобразие не само между различните фолклорни области, но и в рамките на всяка една от тях, което е в основата на обособяването на характерни райони и подрайони /в рамките на една област/ на основата на обособени типични /за съответният район или подрайон/ белези.

Пиринската, Шопската и Пазарджишко-Ихтиманската фолклорни области обхващат географски обособената Югозападна част на България, от които най-голяма по територия е Пиринската. В зависимост от характерните особености на песните във формално-структурно отношение /амбитус, интонационно развитие на мелодическите линии, метроритмическо разнообразие, орнаментиране и пр./ и спецификата на изпълнителската традиция, в Пиринската фолклорна област са обособени три основни района – Гоцеделчевски, Петричко-Сандански и Разложко-Бански¹.

В резултат на различни миграционни процеси, породени преди всичко от въстанията и войните в България от началото на XX век, се наблюдава процес на преплитане на местния с привнесения на преселниците фолклор, при което динамиката на този процес е неравномерно изразена в различните географски части на областта. Ако в едни, те запазват относителна самостоятелност /напр. с. Илинденци/, в други си взаимодействат в различна степен, при който местният запазва

¹ Информацията за обособените райони е заимствана от публикацията на Кауфман, Н. 2000. Българско народно многогласие. – В: Годишник Варненски свободен университет. Варна. с. 407

доминантната си позиция /напр. Разлог/ или отстъпва пред привнесения /напр. Петрич, Г. Делчев, Благоевград/.

Всички тези процеси формират облика на пиринската фолклорна област и обособяването на отделните райони и подрайони, с присъщите им музикалнофолклорни явления, сред които т.нар. песни „на високо“, изпълнявани единствено в с. Долен и Сатовча /Гоцеделчевски район/. Те образуват едно своеобразно „гнездо“, в което песните не се различават особено от характерното за пиринската фолклорна област многогласно антифонно пеене, но това, което ги отличава се свързва с изпълнителската традиция и характерните провиквания на т.нар. викачки /рукачки/, внасящи определена ладова неустойчивост в интонационното развитие на песента и би могло да се сравни с пеенето „на ацане“ /Банско/. Звуковата необичайност, възникваща в резултат на неочакваните провиквания и глисандирания при пеенето „на високо“, както и трудността на този своеобразен „певчески приют“, определя неповторимостта на това музикалнофолклорно явление, характерно само за тези две села, които се открояват от съседните селища и поради факта, че за разлика от тях, при които песенната традиция е едногласна, то в Долен и Сатовча е многогласна.

Уникалността на певческата традиция в тези две села, провокира интереса ми към по-задълбоченото проучване на традиционната певческа култура, което се подсилва и от факта, че с. Сатовча е моето родно място, а това допълнително ме стимулира и подтиква към издирване на песни, незаписвани и изследвани до момента, дообогатявайки по този начин познанието и музикално-песенния фонд от тази част на България, и доказващ по неоспорим начин многообразието, своеобразието и различните форми на проявление на българския музикален фолклор.

Изследването на певческата традиция в Долен и Сатовча бележи началото си от 1952 г. и за първи път се споменава от Райна Кацарова. Впоследствие, това уникално певческо явление е проучвано от Н. Кауфман, Ил. Манолов, Ел. Кутева и др. Но

може би, най-голям принос за съхраняването на тази певческа традиция имат фолклорните певчески групи от Долен и Сатовча. Именно чрез тях, песните „на високо“ надхвърлиха локалните си рамки и станаха достояние на по-широк кръг от хора, чрез редица участия на събори, концерти на сцените в различни села и градове, звукозаписна дейност, участия във фолклорни предавания по БНР и задгранични турнета.

Качването на сцената, макар и да променя утилитарната функция не само на песенния фолклор, а на музикалния фолклор изобщо и независимо, че естетическият компонент при възприемането надделява, то това е начин на традицията да се вдъхва виталност, да съществува, дори и в по-различни условия и да не бъде забравяна.

Певиците от упоменаните фолклорни групи са възрастни жени, които по памет възпроизвеждат запомнените от по-младите години песни. Този факт неминуемо обрича на постепенно забравяне и отмиране на част от песенното наследство и това не може да бъде компенсирано единствено и само чрез теоретичните етномузиколожки проучвания. Необходимо е то да бъде записвано /на аудио носители/, да се провокират по-младите да усвояват това безценно наследство, да се създават условия за съществуване на такива певчески групи и включването на по-млади певци в тях, за да може, колкото се може по-голяма част от песенното народно творчество да бъде съхранено за следващите поколения.

В днешния съвременен свят, когато миграционните процеси от селата към града обричат на обезлюдяване много селища, народният бит и култура постепенно се променят и фолклорните традиции постепенно отмират, процеси, които неизменно се наблюдават и в селата Долен и Сатовча, издирването, изследването и съхранението на непроученото до момента песенно творчество предопределя актуалността на настоящото теоретично изследване в посока, поддържаща традицията жива.

Целта на настоящото изследване е следната:

Да се представят и разкрият характерните особености на многогласната фолклорнопевческа традиция в селата Долен и Сатовча, като се проследят процесите, свързани с нейното съхранение и приемственост между поколенията и издирят, дешифрират и систематизират песни, неизследвани до момента от етномузиколозите.

Основните задачи за реализирането на целта са следните:

1. Да се открият най-характерните особености на пиринския музикален фолклор и проследят процесите, свързани с взаимовлиянието между местен и привнесен фолклор;
2. Да се разкрият и обобщат специфичните особености на певческата традиция в пиринската фолклорна област в изследванията на българските музиколози и характеризират особеностите на музикално-фолклорната традиция в селата Долен и Сатовча;
3. Да се открият особеностите на певческо-фолклорната традиция в селата Долен и Сатовча и анализират формално-структурните особености на различните типове песни – на високо, на ниско и комбинирани;
4. Да се открият, анализират, дешифрират и систематизират неизследвани до момента песни „на високо“.
5. Да се проследи съвременното състояние на традиционната певческа култура в двете села и открие приносът на отделни певци-изпълнители, като част от творческите колективи на Фолклорен ансамбъл „Пирин“ и Неврокопски ансамбъл за народни песни и танци „Яне Сандански“.

Обект на изследването е песенният фолклор на селата Долен и Сатовча.

Предметът на изследването особеностите на изпълнителската традиция в селата Долен и Сатовча, приемствеността ѝ между поколенията и популяризирането ѝ.

В основата на дисертационния труд е залегнала работата на терен. Издирването и систематизирането на неизследван до момента изворен песенен материал, предопределя **основните методи**, залегнали в основата на изследването:

Наблюдение /непосредствено наблюдение/ - за първично събиране на факти при непосредственото им протичане, с цел постигане на обективност и аналитичност на обекта на изследването при обособяването и открояването на неизследвани до момента песни;

Целенасочено свободно интервю с информаторите, под формата на свободен разказ, при изясняване на въпроси, касаещи песенния фолклор, с оглед постигането на предварително поставената изследователска цел;

Включено /участващо наблюдение/ на конкретен информатор в условията на непосредственото ежедневно битие.

Наред с тези основни методи и с оглед достоверността на фактологическия материал, в научното изследване са залегнали още:

1. **Теоретичен анализ** на проучваните литературни източници и архивни материали, свързани с установяване на систематизираното познание за музикалния фолклор на Долен и Сатовча;
2. **Сравнително-исторически**, проследяващ пътищата на проникване, общите черти и различия в певческата традиция на селата Долен и Сатовча;
3. **Анкетиране**, относно регистриране на отношението на младото поколение от Долен и Сатовча към местния музикален фолклор и необходимостта от съхраняване на изпълнителската традиция;

4. **Биографичен метод**, имащ отношение към личните свидетелства на информаторите при проучването на песенното наследство.

ПЪРВА ГЛАВА.

Пиринска фолклорна област - Гоцеделчевски район.

1.1. Географски граници на областта и обособени музикалнофолклорни райони

1.1.1. Географски граници на Пиринска фолклорна област

Разгледано е географското разположение на Пиринската фолклорна област и очертани границите със съседните фолклорни области, с оглед местоположението на разглежданите в дисертационния труд села – Долен и Сатовча и посоките на влияние върху местната фолклорнопевческа традиция.

1.1.2. Обособени музикалнофолклорни райони

В Пиринската фолклорна област, в зависимост от особеностите на музикалния фолклор и характерните музикалнофолклорни явления, се открояват пет добре оформени района – **Благоевградски, Разложко-Бански, Петрички, Сандански и Гоцеделчевски**. Тяхното обособяване е в известна степен условно, защото в различни зони на тези райони, особено тези, оформящи границите им се наблюдава постъпателно преливане и взаимовлияние в изпълнителската традиция, обхващаща музикалния /песенен и инструментален/ и танцов фолклор - тематичното разнообразие на песните и функционална насоченост, музикален инструментариум, ладова и метроритмическа организация, орнаментиране и пр.

Всички тези различия са продиктувани от обстоятелството, че в рамките на един и същи район се наблюдава изключително разнообразие на музикалнофолклорни

явления, в резултат не само на „преливни“ процеси между отделните райони, но и в значителна степен на миграционни процеси и взаимодействието между местен и привнесен фолклор.

Освен това, музикалнофолклорното разнообразие в рамките на отделните райони има отношение и към конфесионалните особености на населението и обособени с времето общности, в които музикалният фолклор успява да съхрани ярката си самобитност.

1.2. Миграционни процеси и влияние върху традиционната фолклорна култура

1.2.1. Исторически събития повлияли миграционните процеси

Разгледани са най-важните събития, оказали влияние върху миграционните процеси в Пиринския край след 1878 г., най-интензивно протичащи до 1925 г. и предизвикали сериозни демографски промени в населените места, в които се установяват бежанците.

Изселванията на българомохамеданите от Сатовча е процес, който обхваща периода от 1920 до 1929 г. Тогава около 50 цели семейства завинаги напускат Сатовча, но все още се пази споменът за тях, сред които Вълневият род, Джиковият, Собачиевият и др. При други се наблюдава частично изселване на родове. На тяхно място се заселват преселници от други части на Неврокопския район и бежанци от Беломорска Тракия.

1.2.2. Посоки на взаимодействие между местния и привнесен фолклор

В процеса на взаимопроникване между различните типове култури, влиянието на привнесените е многопосочно, както по отношение на музикалния фолклор /песенен, инструментален, танцов/, така и по отношение на обредното изкуство, народната материално-художествена изобразителност

и пр. Степента на влияние е в пряка зависимост от близостта на района, от който идват бежанците. Взаимовлияние между различните локални културни традиции, освен в по-големите градове на Пиринския край, се открива и в тези части, населявани от общности от по-затворен тип, каквито са българомохамеданските от двете страни на р. Места.

Поради затвореният характер на общностите в тези села са се съхранили много старинни песенни образци, предавани от поколение на поколение. Именно поради този факт, тази локална традиция трудно търпи чуждо влияние, но до каква степен и в каква посока е възможно взаимодействието е и в пряка зависимост от броят бежанци, установили се в съответното селище.

В тази насока, **най-голямо взаимовлияние** се открива в тези села, в които се наблюдава по-значимо струпване на бежанци. В Неврокопския Северен Чеч на територията на Гоцеделчевския район това са селата Жижево и Фъргово. В други села, като напр. в Кочан, Сатовча, Крибул, както и другите населени места в Неврокопски Северен Чеч местната локална традиция **не си взаимодейства** с тази на бежанците, най-вероятно поради следните три по-значими обстоятелства. *Първото*, че те са християни, дошли от Беломорието, които постепенно, с времето напускат и се разселват в други краища на България. *Второто*, поради сравнително ограниченият им брой, което не създава предпоставки за смесване на различните културни традиции. По-скоро процесът е насочен към „претопяване“, т.е. възприемане на местната традиция. *Третото*, голяма част от бежанците впоследствие се разселват в различни краища на България. Например една по-малка част от бежанците в Сатовча, дошли от Беломорието, се установяват за постоянно в Стамболийски /Пловдивско/, а друга /значително по-голяма/ в Казанлък. Подобен процес се наблюдава и в други села от Неврокопския Северен Чеч.

1.3. Гоцеделчевски музикалнофолклорен район – подрайони и характерни гнезда

Предложеното в настоящия параграф подразделение на Гоцеделчевския район е въз основа особеностите на музикалнофолклорната певческа традиция и на тази основа обособяването на два основни подрайона – многогласен /характерен с двугласното си пеене/ и едногласен.

Независимо от факта, че най-характерната особеност на Пиринската фолклорна област е двугласното пеене, с неговите структурни особености, имащи отношение към функцията на двата гласа /мелодия-бурдон/, в Гоцеделчевския район е застъпено и едногласието под влияние на Родопската фолклорна област, обхващащо цялата територия на Северен Неврокопски Чеч, в което се откриват характерни гнезда, в които едногласието и многогласието са паралелно застъпени.

1.4. Долен и Сатовча

Двете села Долен и Сатовча са разположени в Югозападните Родопи, между Гоце Делчев и Доспат. Прилежащите към община Сатовча села формират основната част от Северния Неврокопски Чеч. Местоположението им – между р. Места и Родопите е оказало влияние на поминъка на населението и техният музикален фолклор.

ВТОРА ГЛАВА.

Българската музикалнофолклорна традиция в Долен и Сатовча.

2.1. Музикалнофолклорната традиция в проучванията на българските изследователи

Началото на проучванията, свързани с музикалнофолклорната традиция в селата Долен и Сатовча датират от средата на 50-те години на XX век и основно са ориентирани в три посоки:

Първата обхваща особеностите на тази традиция в контекста на многогласното пеене в Пиринската фолклорна област и влиянието на Родопската, което предопределя паралелното застъпване на еднотласа и многогласа. За изясняването на тези взаимовлияния основен принос има Н. Кауфман, който въз основа на конкретни примери, откроява съществените белези на музикалния фолклор в селата Долен и Сатовча и по-конкретно на многогласната музика.

Втората е свързана с търсенето на общите корени между музикалния фолклор на християните и мюсюлманите, като проучванията са насочени към анализиране на интонационно-ритмическите и метрически особености на песните, структурата на стиха, тематичната им функционалност, връзка с празнично-обредната система и пр. и на тази основа те доказват единният им характер, съдейки по устойчивостта на ладово-структурните особености на песенния фолклор, независимо от някои разлики, като например мелодико-ритмическите, продиктувани от замяната на български с турски думи и имена.

Третата има отношение конкретно към изследване песните „на високо“, основно в периода 50-те – 70-те години на XX век. Принос в проучването на това явление имат Р. Кацарова, Н. Кауфман и Е. Кутева. Значително по-късно /2013 г./ Лозанка Пейчева отново изследва тези песни, но не толкова като своеобразна проява на многогласната традиция в селата Долен и Сатовча, колкото като феномен, характеризиращ и представящ уникалните прояви на българския музикален фолклор в контекста на глобализационните процеси, подчертавайки необходимостта от съхранението му за идните поколения.

2.2. Традиционна вокална музика

Песенният фолклор в селата Долен и Сатовча притежава характерните особености на песните от Пиринската фолклорна област, но в него се открива и влияние от други фолклорни

области, преди всичко Родопската. Това несъмнено е оказало влияние върху песните на местното население.

Наличието на двете конфесионални общности – християни и мохамедани, живеещи в Долен и Сатовча, колективното им съществуване и взаимоотношения оказва влияние върху фолклорните традиции, между които се откриват много паралели.

В настоящият параграф са разгледани някои от най-застъпените празници в Долен и Сатовча с песенното им своеобразие /по тематика и функция/, като се търсят паралели между традициите на българите-християни и българите-мюсюлмани.

2.2.1. Връзка с всекидневния труд, обичаите и празниците

В празниците и обичаите на жителите от селата Долен и Сатовча се откриват много общи белези, които според изследователите на фолклорното наследство е признак за общите корени между традициите на двете конфесионални общности, независимо че приемането на исляма е наложило своя отпечатък върху празниците, обичаите и обредите. Тази връзка най-силно се открива в песенния фолклор. При повечето песни, изпълнявани от мюсюлманите се наблюдава промяна в текста, свързана със замяната на българските имена с арабско-турски.

Нормалното и безконфликтно съжителство между двете конфесионални групи е в основата на поддържането на добри съседски взаимоотношения и взаимното зачитане на характерни за дадена конфесионална общност празници, за което говори обстоятелството, че част от тях са общи и за християни и мюсюлмани, а обичайна практика е съвместното честване на семейни празници, сватби и следродилни обичаи, като израз на уважението към личността, семейството и религията.

Част от празниците и традициите на жителите вече са отпаднали от практиката, но независимо от това някои песни

продължават да се изпълняват, като например пеперударските, макар и самият ритуал да не се провежда.

2.2.2. Организация и специфика на многогласното пеене

Проучването на традиционната вокална музика от селата Долен и Сатовча е свързано не само с теоретични разработки, преди всичко насочени към изследване особеностите на многогласното пеене, но и със събирателска дейност /дешифриране и звукозапис/ на песни от този район. Част от тях са публикувани, а други се съхраняват в архивите на Института за изследване на изкуствата и Института за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН.

В публикуваните до момента сборници, включващи песни от Югозападна България са поместени изключително малък брой песни от селата Долен и Сатовча, но независимо от това, те дават представа за разнообразието но музикалнофолклорните явления и особености на песенната традиция.

Независимо от влиянието на Родопската фолклорна област, значителен дял от песенната традиция на Долен и Сатовча заемат двугласните песни и на тази основа се обособяват два типа – песни на ниско и песни на високо, последните от които, поради специфичния начин на интонационно-ритмическа организация и структуриране, нетипични за други райони на България са най-задълбочено проучени от етномузиколозите.

Характерна особеност за песенната традиция на Долен и Сатовча представляват комбинираните песни, съчетаващи двата основни типа, което се постига въз основа на интонационно-структурното и ладовото им съответствие, позволяващо обединяване по начин, основаващ се на мобилността на комплексите на високо, без това да води до интонационно-ритмическа промяна на двугласната песен.

Мобилността на комплексите на високо намира израз основно чрез въздействие върху структурната му цялост, при

което в зависимост от постигането на съответствие с двугласната песен те се включват в непълен вид /само чрез провикване с последващо глосандиране/ или в пълния си вид /с добавяне и на речитативния комплекс/.

2.3.Проучване и систематизиране на неизследван изворен песенен материал

В настоящият параграф са представени двугласни песни, които до момента не са били обект на внимание от страна етномузиколозите, т.е. не са записвани или дешифрирани. С това се цели да се дообогати познанието за народно-песенното творчество на селата Долен и Сатовча и независимо, че една част от нея постепенно е отпаднала от традиционната практика по различни причини, процес отбелязан от Н. Кауфман още в средата на XIX век. Днес, в тези села, все още се откриват възрастни жени, които продължават да пеят и да поддържат традицията жива.

За целта подробно са проучени архивните фондове на Института за изследване на изкуствата /Приложение № 2/ и Института за етнология и фолклористика с етнографски музей /Приложение № 3/.

Проучването на архивните фондове на двата института, паралелно с публикуваните многогласни песни в разгледаните сборници в т. 2.1.2. от настоящото изследване /Приложение № 1/ дава възможност да се проследи точно кои песни са изследвани, с цел елиминиране на възможността за дублиране с някои от тях при представянето на неизследвания изворен песенен материал от селата Долен и Сатовча в т. 2.3.2.

2.3.1.Методи на теренното изследване и информатори

За проучването на неизследвания песенен материал от селата Долен и Сатовча са използвани следните методи:

Целенасочено свободно интервю. То се проведе с информаторите *Иванка Карталова, Зелвера Арnaud и Мария Чобанова* под формата на непринуден разговор, в естествена за

тях среда, чиято цел бе да се провокират двете жени да изпеят колкото се може повече песни и след прослушването на записите да се отделят тези, които не са изследвани до момента. Изпяването на песните бе съпроводено с доуточняващи въпроси, с цел получаването на по-задълбочена информация и паралелно осъществено с **биографичния метод**, чиято цел бе събирането на допълнителни исторически сведения от информаторите за конкретните песни – откъде ги е научила, по какъв повод са изпълнявани, каква е историята на песента и пр., обвързано със субективния спомен, като средство за т.нар. предразполагане на информаторите и извличане на по-подробна информация. За доизясняване на някои факти, свързани с обичайно-празничната система на жителите от с. Сатовча и с. Долен бе проведено интервю и с **Кирил Караколев** – директор на Историческия музей в с. Сатовча.

Непосредствено наблюдение. Освен чрез свободното интервю информаторите бяха наблюдавани при изпълнение на техни битови дейности и записвани песните, които изпълняват.

То бе осъществено в периода от април до септември 2018 г., през който бяха реализирани 2 срещи с Иванка Карталова и Зелвера Арнауд и 3 срещи с Мария Чобанова. С цел реализирането на този метод, посещенията бяха организирани във време, което съвпаднаше с празника Гергьовден, Великден и Курбан Байрам.

След непосредственото наблюдение бе осъществено целенасочено свободно интервю във връзка с проучване на конкретна информация за изпълнените песни.

2.3.2. Дешифриране и систематизация

2.3.2.1. „Стоянке, мър майчина дъщеро“²/изпята от Мария Чобанова/

² Аудиозаписът и информацията за песента са реализирани на 06.05.2018г. /Гергьовден/.

В процеса на селектиране на изпятите песни от информаторите, бяха подбрани пет песни, неизследвани до момента от етномузиколозите – три от с. Сатовча и две от с. Долен.

Според информаторката, тази песен се е пяла без особено предназначение, най-често по „седенки“. Песента основно се изпълнява от християните, но също и от мюсюлманите, когато са се събирали заедно, без променен текст.

Мелодията на песента е *Миксолидийски лад*³, размер 7/16, с едноосновен бурдон, слизащ на интервал г.2 от основния тон. Едноосновната структура на двугласа най-често се среща в песни, които са по-слабо развити в ладово отношение – с потесен тонов обем.

Песента е богато орнаментирана */форшлази и морденти/*, което показва, че е силно повлияна от родопския стил. Специфичната орнаментация показва, че песента е „седенкарска“.

Песента е двуредична, с повторение на втората редица, където се наблюдава лека промяна главно в каденциането, което да някаква степен е повлияно от това, че песента е запявана и от българи мохамедани⁴. Могат да се посочат множество примери на песни изпълнявани в тези селища, а и в целия Гоцеделчевски район от българи мохамедани, в които се наблюдава многократно повторение на втората мелодична редица, в някои случаи буквално, в други с промяна главно в каденцирането, като по този начин се получава по-голяма завършеност на текста.

³ Поради непълния звукоред, определяме песента в миксолидийски лад като се ориентираме по това, че между основния тон и подосновния разстоянието е голяма секунда(цял тон).

⁴ Това заключение е според Н. Кауфман в Известия на института за музика, Том XI, София. Българска академия на науките, 1965, с.157

В стихосложението на песента се откриват типични за песните от Пиринския край вметки – „мър, майчина...“, „майка, мори...“, при което се получава насичане на стиха.

Предфиналният тон е на II степен, а бурдона лежи на основния тон, като по този начин се получава секундово съчетание, характерно за песните от този край. В ритмическо отношение песента също се доближава до фолклора от Пиринския край, поради това, че е в размер 7/16, в умерено темпо, което от своя страна е още един показател, че песента се е пяла предимно на седянка.

2.3.2.2. „Любе ле, любе, хубаво“⁵ /изпята от Зелвера Арнауд/

Според информаторката, тази песен се е пяла без особено предназначение, най-често по „седенки“. Мелодията на песента е в размер 2/4, с едноосновен бурдон, който лежи неподвижно на основния тон. Тесния тонов обем, едноосновността на двугласа, въртеливото движение на мелодията около тониката с преобладаване на секундови съчетания, носят белезите на най-старинните пластове на Пиринския музикален фолклор.

Тази песен, както и предишната е богато орнаментирана /*форшлази и морденти*/, за разлика обаче от песента „Стоянке, мър майчина дъщеро“ /Пр. №17/, влиянието от родопския стил е много по-слабо, от една страна изявено в тесния тонов обем, от друга страна по начина на изпълнение, при който се получат многократни насичания в стихосложението.

По отношение на формата, песента е двуредична, с еднократно повторение и на двете редици, с промяна в текста. Като цяло, ритмиката на песента е близка до ритмическите особености на песните от Пиринската фолклорна област, а размерът 2/4, умереното темпо и преобладаването на

⁵ Аудиозаписът и информацията за песента са реализирани на 06.05.2018г. /Гергьовден/.

четвъртинови нотни стойности и в двете мелодични редици отново показва, че песента се е пяла предимно на седенка.

2.3.2.3. „Залвера, бела кадъна“⁶ /изпята от Зелвера Арнауд и Иванка Карталова/

Песента е пята без особено предназначение, изпълнявана на много празници – Гергьоден, Байрам и пр. Появата на тази песен се свързва със заселването на преселниците от Беломорска Тракия.

Мелодията на песента е в **Еолийски лад**, с много специфично орнаментиране - форшлази, мордент, глисандо, групето /типично за средно-родопския стил/, но за разлика от него песента е двугласна, по което се доближава до Пиринската фолклорна област. Песента е двуредична, с буквално повторение на втората редица, в умерено бавно темпо, спокойна, което намира израз в богато ѝ орнаментиране. Влиянието на родопската област намира израз и в характерното глисандиране на мелодията в края на всяка от редиците, което не е типично за Пиринската област. Вторият глас е по-раздвижен, достигащ до интервал квинта във възходяща посока, а в низходяща до подтоничния тон. Подобно раздвижване не се открива в песните от Пиринския край, което е сигурен белег за това, че песента е по-нова.

2.3.2.4. „Малка мома, двори мела“⁷ /изпята от Зелвера Арнауд и Иванка Карталова/

Според информаторите песента е местна, изключително популярна сред местното население, изпълнявана по един и същи начин както от християните, така и мюсюлманите, които я изпълняват без промяна в текста.

⁶ Аудиозаписът е направен на 15.04.2017г. Информацията за историята на песента е реализирана на 06.10.2017г.

⁷ Аудиозаписът е направен на 15.04.2017г.

Мелодията на песента е в минорен пентахорд в размер 2/4, с едноосновен бурдон, който лежи неподвижно на основния тон.

Песента е богато орнаментирана */форилази и морденти/*, което показва силното влияние на двата певчески стила. Независимо от силното влияние на Родопския стил, влиянието на Пиринската фолклорна област основно се изразява в многогласието */двугласа/*, както и по отношение на структурирането - двуредична, с буквално повторение на втората мелодична редица, така и по отношение на стихосложението, в което отново се откриват характерните вметки – в случая „ мома, мамо...“.

Двугласното изложение е съпътствано от характерните секундови съзвучия, характерни за Пиринската фолклорна област, а специфичните последования от терцови, квартови и квинтови интервали, изпълнявани в умерено темпо – за Родопския стил.

Тази стилова смесица е оказала своето влияние и върху темпото и ритмическия рисунок. Темпото е умерено, което създава предпоставките за умерено орнаментиране, а ритмиката – синкопирана и пунктирана */точкувана/*, типично за Родопската певческа мелодика. Умереното темпо също подчертава приближеността към Родопския стил, изразяващо се с плавността в изказа на текста, което от своя страна влияе в развитието на мелодическата линия и се характеризира със специфична звучност, допълнително обогатяваща мелодията.

2.3.2.5. „Дафино, Дафино“⁸ /изпята от Иванка Карталова, Мария Чобанова и ЖПГ „на високо“/

Според информаторите песента е местна, отново изпълнявана по един и същи начин както от християните, така и мюсюлманите, които я изпълняват без промяна в текста. Това е

⁸ Аудиозаписът е направен на 06.05.2018г. /Гергьовден/

комбинирана песен - между песен изпълнявана „на ниско“ и друга, която е само „на високо“.

Поради структурното съответствие на тези две песни, комбинирането им е възможно, в което особена важна роля изпълняват провикванията, т.е. комплексът на високо, появяващ в своята цялост в края на първото предложение.

ТРЕТА ГЛАВА.

Песенният фолклор на Долен и Сатовча на сцената – традиции и приемственост.

3.1. Групите за изворен фолклор в дейността им по съхраняването и популяризирането на певческата традиция

Съхраняването и популяризирането на традиционната певческа култура в Долен и Сатовча е тясно обвързана с дейността на сформираният към съответното читалище певчески групи, като в това отношение читалищното настоятелство в с. Сатовча е особено активно в дейността си по съхраняването на местния музикален фолклор. От 1930 г. до момента то неотменно подкрепя различните певчески формации, създавайки условия за привличане и предаване на традицията на подрастващите.

3.1.1. Певчески групи в Сатовча

В с. Сатовча съществуват три певчески групи – „за високо пеене“, детска и мъжка фолклорна група. Читалището в селото създава максимални условия за творческа им изява, но по отношение на уникалното пеене „на високо“ преимуществено е насочило усилията на настоятелството в посока съхраняването и популяризирането му не само на национално, но и извън пределите на България.

Поради тази причина, по-обстойно е разгледана концертната и звукозаписна дейност на групата „за високо“ пеене.

3.1.2.Певчески групи в Долен

Читалищната дейност в с. Долен по отношение съхраняването на уникалното пеене „на високо“ е сравнително по-слабо изразена, в сравнение с тази на с. Сатовча, което е по-голямо село и общински център и поради тази причина, с течение на времето се е наблюдавал процес на преселване на част от доленци /предимно жените, които са носители на певческата традиция/ в с. Сатовча, някои от които са попълвали състава на групата за „високо пеене“. Със закриването на читалището в с. Долен, се прекратява и дейността на единствената певческа група, просъществувала 55 години.

3.2. Традиционната песен от Долен и Сатовча в репертоара на ансамбъл „Пирин“ – от локалното към глобалното

През различните етапи от творческото израстване на ансамбъл „Пирин“, певческият състав постоянно е бил обновяван, но Мария Томова остава единствен представител на певческата традиция от района на с. Сатовча и чрез нея някои песни стават част от репертоара на ансамбъла, но не в техния автентичен вид. Това са хорови и солови обработки.

3.2.1.Хорови обработки

Популяризирането на уникалното пеене „на високо“ и надхвърлянето на локалните му рамки е тясно свързано с творческата дейност на ансамбъл „Пирин“. Хоровите обработки обхващат двата основни вида песни – **на високо и на ниско**.

Чрез задграничните турнета пеенето „на високо“ се интегрира в световния културен поток, но не в неговия традиционен вид, а чрез авторските обработки на Кирил Стефанов и чрез ретрансформацията на фолклорния материал, в резултат от смесването му с различни глобални музикални явления.

Единствената песен „на високо“, трайно застъпена в репертоара на ансамбъл „Пирин“ е „Злато моме“ и изпълнявана

постоянно по време на задграничните турнета, до момента, в който единственият носител на певческата традиция от с. Сатовча Мария Томова се пенсионира.

В репертоара на ансамбъла са били застъпени и три песни „на ниско“ : „Не дуй, мари, ветре“, „Яно хубавице“ и „Йодила съм за вода“, хорови обработки на Кирил Стефанов, но те са изпълнявани единствено на контерти в България и никога по време на задграничните турнета на ансамбъла.

3.2.2. Солови песни

От соловите песни фигуриращи в репертоара на ансамбъл „Пирин“, свързани с певческата традиция на Сатовча, могат да се посочат общо четири. Това са: „На ти, моме дзиври“, „Яно, хубавице“, „Йодила съм за вода“ и „Мари, гълъбо“. Всичките тези песни са включени в репертоара на ансамбъла в края на 50-те – началото на 60-те години на XX век. Изпълнявани са преди всичко по време на участията в националните събори и надпявания, поради факта, че са представяни в автентичния им вид.

3.3. Неврокопски ансамбъл за народни песни и танци „Яне Сандански“ като транслатор на традицията в общото културно пространство

Съхраняването и популяризирането на певческата традиция на Долен и Сатовча е тясно свързана и с творческата дейност на Неврокопски ансамбъл за народни песни и танци „Яне Сандански“. Несъмнено, най-важен фактор в това отношение е оказало близостта на двете села до Гоце Делчев, както и идеята, залегнала при създаването му – да издирва, съхранява и пресъздава фолклорните традиции от Неврокопския фолклорен район.

3.3.1. Песенното наследство от Долен и Сатовча в репертоара на ансамбъла. Изпълнители

В репертоара на Неврокопският ансамбъл „Яне Сандански“ трайно са залегнали три песни „на високо“: „Лесни са горо“, „Не дуй, мари ветре“ и „Море като ми се слънцето надвида“. Те влизат в репертоара на ансамбъла много по-късно /след като Запрю Икономов поема ръководството през 1979 г./ и са изпълнявани многократно, в това число и като част от постановката „Тропанска сюита“ след 1980 г., както и многобройните концертни изяви в България и чужбина. Песенният фолклор на Долен и Сатовча става част от репертоара на ансамбъл „Яне Сандански“ след постъпването на Мария Самарджиева.

Независимо от факта, че сравнително малко песни от този район са изпълнявани, те все пак са давали представа за своеобразието на изпълнителската певческа традиция на Долен и Сатовча и докато в ансамбъла са участвали М. Самарджиева и сестри Коджаманови, тези песни са били неотменна част от репертоара.

В настоящият параграф е разгледана творческата дейност на Мария Самарджиева – първата и най-дългогодишна певица в ансамбъла и сестрите Мария и Васка Коджаманови.

3.3.2. Популяризиране на песенната традиция от Долен и Сатовча чрез концертната и звукозаписна дейност на ансамбъла

В настоящият параграф е разгледана концертната /на национално и международно ниво/ и звукозаписна дейност на ансамбъла.

Всички песни от района на Долен и Сатовча редовно са изпълнявани в страната и чужбина, до момента, в който носителите на певческата традиция – М. Самарджиева и сестрите Мария и Васка Коджаманови напускат творческия колектив на ансамбъла. След 2017 г., тези песни вече не се изпълняват.

Надхвърлянето на регионалните рамки на традиционната певческа култура от селата Долен и Сатовча основно е свързано с дейността на фолклорните ансамбли „Пирин“, Благоевград и „Яне Сандански“, Гоце Делчев. Обединяващото между тях е в отношението към изпълнителската певческата традиция и е свързано с изпълнителите, родени в тези села и носители на тази традиция. Различното е в отношението към фолклорния материал, който в ансамбъл „Пирин“ служи като основа за създаване на фолклорни обработки и чрез активната концертна дейност включването на локалното в световните музикални потоци, а при формирането на репертоара на ансамбъл „Яне Сандански“ е залегнала идеята за придържане към традиционната фолклорна култура. По този начин, на национално и международно ниво, местната песен от Долен и Сатовча е представена в два варианта – и традиционния и обработения.

И в двата ансамбъла в Благоевград и Гоце Делчев, на този етап не се изпълняват вече песни от селата Долен и Сатовча, поради пенсионирането на изпълнителите – Мария Томова от Ансамбъл „Пирин“ през 1985 г., а в „Яне Сандански“ на Мария Самарджиева и сестрите Мария и Васка Коджаманови през 2017 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Съвременното състояние на традиционната певческа култура в Долен и Сатовча обхваща две основни форми на проявление, кореспондиращи с отношението към тази традиция. **Първата** е свързана със стремежа към съхраняване и пресъздаване на автентичните ѝ особености, а **втората** има връзка с търсенето на по-различни смислови и структурни състояния, като тук, въпросът за начинът по който се реализира творческата дейност и сферата, която обхваща - любителската или професионална не стои на преден план. Защото, ако певческите групи бихме могли да ги съотнесем към любителската сфера, ансамбъл „Пирин“ към професионалната,

то при ансамбъл „Яне Сандански“ границите между двете са твърде размити. От друга страна, с оглед дисертационната теза, това няма особено значение, защото целта е да се проследи в каква посока е отношението към традицията, как това се свързва с идеята за съхраняването, предаването ѝ на поколенията, популяризирането ѝ и дали и до каква степен се запазват локалните ѝ измерения на битуване или по някакъв начин биват надскочени.

В това отношение, несъмнено функцията на местните певчески групи е ясна, но и в същото време, в съвременните условия подложена на промяна. Факт е, че в празниците, организирани в тези села, паралелно с местната, традиционна песен, все повече се изпълняват и едногласни песни, характерни за останалите села от община Сатовча. Например, по време на големият празник Гергьовден /възприеман по един и същ начин от всички, независимо от религиозната им принадлежност/ се канят самодейни колективи от съседните села /Плетена, Кочан, Ваклиново, Вълкосел, Слащен, Туховище, Годешево и др./ и други общини, които представят своите песни и по този начин традиционното за с. Сатовча провеждане на Гергьовден постепенно се превръща в традиционен общински празник. Това води до упадъка на някои традиционни елементи съществували при провеждането на празника, като например направата на люлки, „кърцало“ и др.

Не би могло да се приеме, че традиционната песен на Долен и Сатовча губи своето място и значение в празничния живот на тези села, но нейната утилитарна функция е променена и тя придобива по-ново художествено осмисляне като част от различни сценични формати /концерт в рамките на културно-празничния календар на общината или събор/, на които вече се изпълняват и различни популярни народни песни, не само от региона.

Независимо от това, трябва да се подчертае важната роля на читалището в посока съхраняването на певческата традиция и най-вече в посока уникалното пеене „на високо“. Ако в с. Долен

тази традиция е на път да изчезне, поради закриването на читалището през 2004 г. и малкото останали жени, които по една или друга причина вече не желаят да пеят, то в с. Сатовча, общинското ръководство и читалищното настоятелство подкрепят дейността на групата, осигурявайки финансови възможности за концертни изяви в региона, в страната /предимно за участия в национални събори, фестивали или надпявания/, както и участия в чужбина. По този начин, те не само полагат усилия за съхраняването на традицията, но и съдействат за популяризирането ѝ на национално и извъннационално ниво.

Конкретно, усилията на читалищното настоятелство в с. Сатовча са насочени и към търсенето на начини за привличане на младите в детската фолклорна група, с оглед търсенето на приемственост при предаването на певческата традиция между поколенията. Но факт е, че уникалното пеене на високо също е на път да изчезне и в с. Сатовча, защото на младите им е трудно да го овладеят. От друга страна, репертоарът в детската фолклорна група включва и песни извън местните, като се търсят по-популярни, чрез които да се провокира техният интерес към фолклора изобщо.

Втората форма на проявление на отношението към традиционната певческа култура обхваща дейността на двата ансамбъла – „Пирин“ и „Яне Сандански“. Не би могло да се постави знак за равенство между тях, защото, ако в ансамбъл „Пирин“ основната насока кореспондира с представянето на певческата традиция в нейния обработен вариант, то в „Яне Сандански“ е налице явният стремеж за съхраняване на традиционната певческа култура, характерна за Долен и Сатовча. Разбира се, и в репертоара на този ансамбълът се откриват няколко авторски обработки, но те са изпълнявани за момента, в който са създадени, след което са отпаднали от репертоара.

В ансамбъл „Пирин“ са изпълнявани общо 5 песни от Долен и Сатовча, две от които /“На ти моме дзиври“ и „Йодила

съм за вода/ първоначално са изпълнявани в автентичния им вид, а впоследствие като обработки. От останалите три песни - „Мари, гълъбо“, „Яно, хубавице“ и „Злато моме“ единствено първата е изпълнявана в автентичния си вид, а останалите като обработки. Най-популярната песен от с. Сатовча, фигурираща в репертоара на ансамбъл „Пирин“ е „Злато моме“. Това е и единствената песен на високо. Независимо, че тя е изпълнявана постоянно в страната и по време на международните турнета до 1985 г. /годината, в която М. Томова се пенсионира/ тя е включена в съвместният аудио диск ва К. Стефанов и Р. Лема. Това е единствената песен от с. Сатовча, която се проектира по два начин в глобалните музикални потоци. Първият, чрез концертната дейност на ансамбъла и представянето ѝ като обработка, а вторият чрез обвързването на локалното /през обработката/ с глобалните музикални явления.

Към първият обособен начин се причисляват и песните, фигуриращи в репертоара на ансамбъл „Яне Сандански“, с тази особеност, че четири от тях са представяни в техния автентичен вид- „Зора се сипна“, „Не дуй мари ветре“, „Лесни са горо“, „Мори като ми се слънцето надвида“, а останалите две като обработки - „Йодила съм за вода“ и „Пусел ми е Яню“. Подобно на ансамбъл „Пирин“ и тук в репертоара на ансамбъл „Яне Сандански“ е била включена само една песен на високо.

Носителите на местната традиция и в двата ансамбъла са певиците – Мария Томова /ансамбъл „Пирин“/ и Мария Самарджиева, Мария и Васка Коджаманови /от ансамбъл „Яне Сандански“/ всички те са родени в с. Сатовча. Именно, благодарение на тях традиционната певческа култура надхвърля локалните си измерения и в различна степен /според творческите изяви на двата ансамбъла/ и под различна форма /в зависимост от творческите идеи/ се проектира в глобалните музикални потоци.

Въпросът, който логично възниква е – след като и четирите певици са родени в с. Сатовча, и съответно песните, които са изпълнявани в двата ансамбъла са заимствани от

личния им репертоар, дали те по някакъв начин могат да се съотнесат и към традиционната музикална култура на с. Долен.

Между традиционните песни на Долен и Сатовча се откриват множество образци, в които изпълнението на ниската мелодия е идентично. Но, характерно за Сатовча е това, че към двугласните песни много често се налага и мелодия „на високо“, като по този начин песента вече се изпълнява като „комбинирана“. Това не се среща в Долен. И според информаторите, този начин на изпълнение е въведен от учителя по музика Илия Терзиев, чрез създадената от него група „на високо“, а впоследствие се налага и като изпълнителската практика.

Всички песни от с. Сатовча, включени в репертоара и на двата ансамбъла, с изключение на „Злато моме“, се изпълняват по един и същи начин и в двете села. Конкретно „Злато моме“ /изпълнявана в ансамбъл „Пирин“/ е по образец на „Жълна Злата пшеница“ /комбинирана/ - песен характерна за Сатовча, но в Долен също се изпълнява, но по малко по-различен начин, /имащ отношение към оформените групи, изпълняващи песента. Традиционният вариант на Сатовча е представен във вида на т. нар. „комбинирани“ песни, по този начин личи музикантската намеса и стилизацията за представяне на сцена/.

Това означава, че в репертоара на ансамблите „Пирин“ и „Яне Сандански“ чрез всичките упоменати песни равностойно е била застъпена традиционната певческа култура и на двете села, но с пенсионирането на певиците тези песни вече не се изпълняват- в ансамбъл „Пирин“ от 1985 г., а в ансамбъл „Яне Сандански“ от 2017 г. Това би могло да се разглежда като временно явление, до появата на други певици от този край, чрез които отново да бъдат изпълнявани съответните песни или репертоара на тези ансамбли да бъде обогатен с нови.

ПРИНОСИ:

1. За първи път се пристъпва към детайлно анализиране на творческата дейност функциониращите групи за народно пеене в Долен и Сатовча, в посока отношението към традиционната певческа култура при формирането на репертоара им, от годините на създаването им до момента;
2. За първи път са открити и анализирани включените в репертоара на ансамблите „Пирин“ и „Яне Сандански“ песни от Долен и Сатовча и открит приносът на изпълнителите, посредством които традиционната певческа култура от тези две села намира отражение в творческата дейност на двата ансамбъла;
3. За първи път са разгледани различните аспекти на проявление, свързани с обработката на автентичните фолклорни първоизточници в ансамбъл „Пирин“, пряко свързани с художествено-творческите концепции на К. Стефанов
4. Анализирани са посоките на интегриране на традиционната певческа култура от Долен и Сатовча в световния музикален поток чрез международната концертна дейност на ансамблите „Пирин“ и „Яне Сандански“, посредством които локалната традиция се проектира в глобалните музикални потоци;
5. Дешифрирани и анализирани са четири двугласни и една комбинирана песен /две от с. Долен и три от с. Сатовча/, които до момента не са били обект на внимание от страна етномузиколозите.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

1. Бошнаков, Милко. 2017. Към историята на популярната в с. Сатовча песен „Залвера, бела кадъна“ – В: Сборник с доклади от студентска и докторантска научна сесия в рамките на X Национален студентски фестивал на изкуствата 2017. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“ (под печат).
2. Бошнаков, Милко. 2018. Обредът „Пеперуда“ в музикално – фолклорната традиция на Сатовча. – В: Годишник на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, Том XXII D, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, с. 487 – 494.
3. Бошнаков, Милко. 2019. Обреди и празници в селата Долен и Сатовча – песенната традиция на християни и мюсюлмани.- В: Списание „Български фолклор“, 2019, кн.2. „Пирин пее“ и традициите на Югозападна България, Издание на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките., БАН, „Проф. Марин Дринов“, с. 228 – 237.